

Messing Vera – Molnár Emília

Bezáródó kapcsolati hálók: szegény roma háztartások kapcsolati jellemzői

Az alábbi cikk egy, az Esély hasábjain 2011 elején megjelent cikkünk folytatása.¹ Előző írásunk a szegényháztartások megélhetési viszonyait, stratégiáit térképezte fel egy 2009–2010 során két középmező városban készült kutatás alapján.² Jelen írásunkban azt vesszük górcső alá, hogy milyen szerepet játszik a roma háztartások megélhetésének biztosításában a család, illetve az egyes családtagok kapcsolati hálózata, és hogy vajon felfedezhetőek-e a másfajta közösségekhez, csoportokhoz köthető, kapcsolati jellemzők, olyanok, amelyek elősegítik, vagy ellenkezőleg, megnehezítik a szegénységben élők megélhetését.

1. Fogalmi és szakirodalmi áttekintés: megélhetési stratégiák és közösségi kapcsolatok korábbi kutatások tükrében

Annak érdekében, hogy a roma közösségek kapcsolathálózatáról³ beszélhessünk, mindenekelőtt két fogalmat kell tisztáznunk: mit értünk az „etnicitás” és a „kapcsolati tőke” kifejezéseken. Mindkét fogalom sokat tárgyalt és vitatott kategória, amelyek értelmezése és definiálása egyenként is jelentős szakirodalommal bír. Korábban hivatkozott cikkünkben (Messing, Molnár 2011) kifejtettük, hogy az etnicitást – különösen a

¹ Messing, Vera – Molnár, Emília: Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái. Esély 2011/1.

² Az OTKA 67898 sz. „Szegény családok megélhetési stratégiái regionális és etnikai met-szetekben” c. kutatás (Messing–Molnár 2010). Ezúton szeretnénk köszönetet mondani a kutatásban résztvevőknek, hogy rendelkezésünkre álltak és válaszaikkal segítették munkánkat, valamint Szalai Júliának és Neményi Máriának, hogy értékes meglátásaikkal segítették munkánkat.

³ Cikkünkben többnyire a „kapcsolati háló” kifejezést használjuk majd, egyrészt azért, mert a kapcsolathálózat túl fellengzősnek tűnik arra a kevéske kapcsolatra, amelyet e családoknál jellemzően találtunk, de ennél sokkal fontosabb a módszertani megfontolás. A kutatásunk kizárólag kvalitatív módszereket használt, nem volt célja, sem lehetősége a háztartások teljes kapcsolathálózatát feltárni, ahogy azt a kvantitatív eszközökkel dolgozó kutatások megteszik. Mi inkább a szegény háztartások megélhetési viszonyaira, stratégiáira, és a kapcsolatok szerepére voltunk kíváncsiak.

terepmunkánk során vizsgált roma csoportok, illetve alcsoportjaik (beás, oláh, muzsikus stb.) esetében – nem stabil, objektív kategóriaként, hanem társadalmi konstrukciók eredményeként értelmezzük. Az etnikai identitás időben és helytől függően formálódó, vagyis változó és szituatív entitás. A vizsgált cigány csoportok esetében különösen feltűnő, hogy az identitás etnikai tartalma a külső környezet kijelölésének és az – önmagában is gyakran többes – önmeghatározásnak egymásra ható, folytonosan változó eredménye. Az identitás létrejöttére, időbeni és térbeli módosulásaira számos példát mutattunk be előző cikkünkben. Az etnikai csoportok sokkal könnyebben értelmezhetőek, ha nem csupán az identitás elemeit vizsgáljuk, hanem azokat a határokat, amelyek a különböző csoportokat egymástól elválasztják (Barth 1969). A roma családok kapcsolati hálója egy ilyen, nagyon lényeges határképző, amely a valós vérségi viszonyokat gyakran felülírva hoz létre identitásokat.

A másik tisztázandó fogalom a kapcsolati tőkéé. A szociológia társadalmi tőke (Bourdieu 1997) paradigmájára építve, mi e tőke egyetlen aspektusára, a kapcsolati tőkére fókuszálunk jelen elemzésünkben. Bourdieu definíciójából indulunk ki, amely szerint „*A társadalmi tőke mértéke a személy által hatékonyan mobilizálható kapcsolati háló méretének függvénye*”. Anélkül, hogy belemerülnénk a társadalmi tőke fogalmának igencsak sokféle értelmezésébe és definíciós problémák részleteibe (erről lásd Sik Endre 2003) mi a kapcsolati hálózatok kiterjedt szakirodalmának⁴ egyetlen áramának kategóriáira hagyatkozunk. Így jelen cikkünkben csupán azokat a kutatásokat villantjuk fel, melyeknek fogalomrendszerét tanulmányunk során mi is használjuk majd. É teoretikusok a kapcsolatok három típusát – *bonding* (összetartó), *bridging* (összekötő) és *linking* (összekapcsoló) kapcsolatot – különböztetik meg (Putnam 2000; Narayan 1999; Woolcock 2001).

A „*bonding*” (összetartó) kapcsolatok a bizalmon, reciprocitáson, szolidaritáson alapulnak, társadalmilag homogének és meglehetősen zártak. Ez a fogalom nagyrészt megfelel Granovetter (1973) „erős kötések” kategóriájának. A társadalmi előrelépést és a mobilitást ezzel szemben más társadalmi csoportokhoz vezető kapcsolatok segítik: ezek az „összekötő” (*bridging*) és az „összekapcsoló” (*linking*) kötések, amelyek nagyrészt megfeleltek a granovetteri „gyenge kötések” kategóriájának. Az „összekötő” kapcsolatok átnyúlhatnak a társadalmi csoportokon, és elsősorban a távolabbi barátokhoz, ismerősökhöz, kollegákhoz fűző kötelékeket jelentik. Az ilyen kapcsolatok révén egy csoport tagjai hozzáférhetnek más csoportok forrásaihoz, így, még ha nem is deklaráltan, de fontos funkciójuk az egyén boldogulásának, mobilitásának támogatása. Az „összekapcsoló” (*linking*) kapcsolat a civil szervezetekhez, az intézményekhez, a hatalommal rendelkezőkhöz, illetve más, hierarchikusan elkülönülő társadalmi egységekhez kötő kapcsolatokat jelöli. A különböző típusú kapcsolatok eltérő funkcióval bírnak. Az „összetartó” kapcsolatok – a családban, szűk baráti körben vagy szomszédságban – elsősorban a biztonsági háló szerepét töltik be. A „összekötő” kapcsolatok, amelyek a különböző kap-

⁴ A teljes áttekintés meglehetősen parttalan lenne tekintettel arra, hogy évi több száz akadémiai publikáció jelenik meg a „társadalmi tőke”, „társadalmi kapcsolatok”, „kapcsolati tőke” címszavakkal. (Baum, 2000)

csolathálók közötti átjárást teszik lehetővé, a lehetőségek, a társadalmi mobilitás fenntartását segítik, míg az „összekapcsoló” kötések az egyén és az intézmények és egyéb rendszerszerű képződmények közötti átjárást és az ebből adódó előnyöket táplálják. A különböző típusú kapcsolatok egyben eltérő támogatási formákat jelentenek, így érthető, hogy a köztük lévő egyensúly is lényeges az egyén kapcsolati hálója szempontjából. Például, a „összetartó” (*bonding*) típusú kapcsolatok túlsúlya korlátozhatja az „összekapcsoló” (*linking*) és „összekötő” (*bridging*) kapcsolatok létrejöttét, avagy fenntartását, míg annak hiányában a háztartás stabilitása, krízishelyzetekkel szembeni védeltsége kerül veszélybe. Különösen igaz mindez az etnikai és szociális zárványokban élő háztartások esetében, ahol az ilyen típusú kapcsolatok gyakran a túlélés feltételét jelentik (Anderson 1976; Stack 1974). Portes (1996) ugyanakkor az ilyen kapcsolatok negatív, visszatartó erejére mutat rá. Elemzéséből kiderül, hogy az olyan kapcsolati háló, amely kifelé zárt, és amelyben a csoportssolidaritást legfőképp a társadalom főáramával szembeni szembenállás és ellenkezés jelenti, erősen korlátozó is lehet. Ez a jelenség elsősorban a társadalmi, etnikai kirekesztettségben, zárványokban élő közösségekre jellemző.

A hazai szakirodalmat áttekintve elmondhatjuk, hogy a különböző roma közösségek kapcsolati és megélhetési viszonyait kevesen vizsgálták Magyarországon az olyan fókuszált kutatást, amely a kapcsolatok, az etnicitás és a boldogulás egymásra tükröződését tanulmányozta volna, inkább csak a nemzetközi irodalomból ismerünk. (Dudwick et. al. 2002, 2003; Narayan 1999; Rose 1998)

A hazai kutatások áttekintése alapján nagyon nem egyértelmű, hogy a támogató kapcsolatok milyen összefüggésben vannak a roma családok boldogulásával, a szegénységből, kirekesztettségből való kiemelkedéssel. A témával kapcsolatban kevés olyan publikációt találunk, amely kvantitatív adatok felhasználásával készült. Az egyik ilyen Dávid Beáta és Albert Fruzsina (2006) elemzése, amely több adatforrást használva jutott arra a következtetésre, hogy a teljes lakossághoz viszonyítva a roma népesség kapcsolati hálózata általánosságban gazdagabb.⁵ Egy későbbi, néhány településen készült, országosan nem reprezentatív kutatásukban, amelyben a mélyszegénységben élő roma nők élethelyzetét vizsgálták, finomították korábbi következtetésüket, amikor megállapítják, hogy a társadalmi ranglétra legalján élő romákat ugyanúgy a kapcsolati szegénység jellemzi, mint a nem roma népességét. (Dávid 2011) Ezzel egybeesik e cikk társszerzőjének korábbi megállapítása; több adatforráson⁶

⁵ Albert és Dávid megállapítása szerint „kapcsolati szempontból a roma népesség kedvezőbb helyzetűnek tűnik a teljes lakossághoz képest: körükben nagyobb a kapcsolat-gazdagnak mondható emberek, és kisebb a kapcsolati szempontból kifejezetten hátrányos helyzetűek aránya”. (Albert, Dávid 2006 p. 350–369)

⁶ Szalai Júlia 2003–2004-ben készült „A társadalmi kirekesztődés munkaerő-piaci vetülete” c. kutatása, (2004), melynek során 600, a hivatalos létminimum szintjét meg nem haladó jövedelemből élő roma és nemroma szegény családot kérdeztek meg. A minta területileg koncentrált volt: a főváros egyik szegény kerületén kívül Borsod-Abaúj-Zemplén, illetve Baranya megye legszegényebb – egyúttal romák által sűrűn lakott – térségeit ölelte fel; KSH időmérleg felvételének feldolgozása (Bocz János – Harcsa István (2001); Tárkai 2004-ben készült felvétele a hazai roma népesség migrációs elképzeléseiről.

végzett számítások alapján úgy találta, hogy a szegény roma háztartások lényegesen kevesebb támogató kapcsolattal rendelkeznek, mint a hasonló státusú többségiek (Messing 2006). A megkérdezett romák 40 százaléka élt kapcsolati vákuumban, vagyis nem számíthatott senkire, és nem nyújtott senkinek akár anyagi, akár nem anyagi támogatást. A lakosság egészéhez, de még a szegény nem roma háztartásokhoz képest is a szegény roma háztartások számottevően kisebb hányada élt kölcsönös támogatási viszonyai között. Mindez megkérdőjelezi azt a felfogást, miszerint a romák kiterjedt családi és közösségi kapcsolataiknak köszönhetően védettebbek a szegénységgel és az ezzel járó súlyos krízishelyzetekkel szemben, mint a hasonló társadalmi helyzetű nem romák. A tanulmány másik megállapítása, hogy a szokásos demográfiai háttérváltozók (nem, iskolai végzettség, kor) mellett az etnikai identitás erősségének is szerepe lehet a kapcsolati háló kiterjedtségében és használatában: a határozott identitású romák – tehát akik vallották valamely roma csoportidentitást, azt, hogy ők beás, vagy oláh, avagy romungro cigányok – nagyobb részének voltak támogató kapcsolatai, mint azoknak a romáknak, akiknek etnikai identitása bizonytalan volt („cigány, úgy általában”). Továbbá a határozott etnikai identitással rendelkező romák kapcsolatai etnikailag jóval zártabbak voltak: a magukat valamely roma alcsoportához sorolók kapcsolatai zömmel hasonló identitású emberekből álltak, míg a bizonytalan identitásúaké etnikailag vegyes volt.

A számok viszonylag kevés fogódzót nyújtanak a tekintetben, hogy milyen társadalmi mechanizmusok, gazdasági és társadalomtörténeti folyamatok állnak a szegény roma háztartások abszolút és relatív értelemben vett kapcsolatszegénysége mögött, és hogy a kapcsolatok megléte és jellege hogyan befolyásolja a megélhetés módozatait e háztartásokban. Havas Gábor (1982) korai, az első Kemény-kutatáshoz kapcsolódó, kvalitatív módszerekkel készült közösség-kutatása alapján ismerteti azokat a foglalkozásváltási stratégiákat, amelyeket az általa vizsgált baranyai cigány közösségek követtek, válaszul a szocialista gazdasági rendszer kiépülésére. A Havas által „szerző-mozgó”-nak nevezett megélhetési mód szükségszerűen támaszkodik a közösségre, a rokoni kapcsolatok erejére, hiszen „a tágabb rokonsági rendszer bekapcsolása az információszerzésben és az éppen felkinálkozó lehetőségek jobb kihasználásában egyaránt nélkülözhetetlen”. A rokonsági szálak szerepére későbbi írásában is visszatért. Ebben úgy véli, hogy azok a kevésbé asszimilálódott, marginalizáltabb, zaklatott letelepedési folyamattal jellemezett csoportok esetében jelentősebbek. „A rokonsági kapcsolatok minden társadalmi csoport életében jelentős szerepet játszanak, sőt, a hierarchia felső szintjén a társadalmi tőke fontos elemét képezik. A társadalom marginális helyzetben lévő, többé-kevésbé elkülönülő csoportjainál azonban a rokonsági rendszer olyan funkciókat is betölt, amelyeket a többségi társadalomban intézményes megoldások vagy más társadalmi kapcsolatok helyettesítenek. Különösen érvényes ez a cigányokra, és ezen belül azokra a cigány csoportokra, amelyek egészen a legutóbbi időkig megőrizték a törzsi, nemzeti szerveződés bizonyos elemeit. Bár az utóbbi évtizedekben ezek a társadalomszerveződési formák a legtradicionálisabb cigány csoportoknál is rohamos bomlásnak indultak, a nyomai ma is felfedezhetők, sőt befolyásolják a rokonsági rendszer mindennapi életben játszott szerepét.”

Durst Judit (2002) az általa Láposnak nevezett település romungro

közösségét vizsgálva azt tapasztalta, hogy a nagycsaládi kapcsolatok (erős kötések) védik ugyan használóikat a gazdasági nehézségek közepe, de egyben jelentős korlátot jelentenek: az anyagi differenciálódás növekedésével védő szerepüket egyre kevésbé tudják betölteni. A kiemelkedettek, illetve kiemelkedni vágyók szándékosan gyengítik a legközelebbi, de mélyszegénységben élő rokonaikkal fenntartott kapcsolataikat, és a hasonló státusú távoli rokonok vagy nem rokonok felé nyitnak. Ezzel igyekeznek távol tartani nehezen felhalmozott vagyonuktól a szegényebb családtagokat. Eközben a jövedelmi skála másik végén elhelyezkedők esetében is gyengül a családi kapcsolatok védő funkciója: „az egyre nagyobb nyomorban élők között – akik számára pedig a túlélést a szociális támogatások mellett a nagycsaládi kapcsolatok óvó-védő hálója teszi egyáltalán lehetővé – már lassan ezek a szolidaritási kötelek is kezdenek »megtépeződni«”. Hasonló jelenséget tapasztaltak Fleck Gábor és szerzőtársai is (Fleck, Orsós, Virág 1999), akik az általuk Partosnak nevezett Baranya megyei beás közösség megélhetési stratégiáit vizsgálva megállapították, hogy míg a tradicionális, kölcsönös segítségnyújtásra épülő szokás- és viselkedérendszer szűkös források időszakában, bizonytalan gazdasági körülmények között jól működik, és képes hatékony óvó funkciót betölteni, addig ugyanez a rendszer az egyéni felemelkedés gátjává válik olyan időszakokban, amikor ez a lehetőség adott.

Virág Tünde (2008) egy cigányok lakta faluban a közelmúltban készült esettanulmányában azt mutatja be, hogy mi történik egy gettósodó faluban, amikor az évtizede tartó gazdasági kirekesztettség után újra szükség lesz az alacsony iskolázottságú munkaerőre a helyi mezőgazdaságban. Virág leírja, hogyan mobilizálják rokoni kapcsolataikat az itt élő családok annak érdekében, hogy minél jobban kihasználhassák az újonnan teremtett lehetőségeket. A tanulmány azt is bemutatja, hogy a rokoni kapcsolatok mennyire mobilak és funkcionálisak, azaz hogy miként használják e köteleket a munkaszerzésben, és hogy miként szorul háttérbe a rokoni szolidaritás, amikor a hozzátartozó munkavégzése nem megfelelő, vagy nem elég megbízható.

A különböző tanulmányokat megismerve az alábbi kérdések, hipotézisek fogalmazódnak meg. Láttuk, hogy a kapcsolati háló jellegének és sűrűségének nagyon jelentős szerepe lehet a szegénységben élő roma családok boldogulásában: nem mindegy, hogy a kapcsolati hálókat a közösségen kívülre vezető „bridging”, vagy a közösségen belüli „bonding” típusú kapcsolatok túlsúlya jellemzi. Mindez fordítva is igaz lehet: a szegénység foka fontos tényezőnek tűnik abban a tekintetben, hogy milyen – rokonságon belüli, avagy etnikai és társadalmi csoportokat összekötő „linking” és „bridging” – kapcsolatokhoz „férnek hozzá” a szegények különböző csoportjai, és abban is, hogy ugyanazokat a kapcsolatokat hogyan és mire használják a közösség tagjai.

A másik hipotézis az etnikai közösség és kapcsolathálózat összefüggésére vonatkozik: a kapcsolatok sűrűsége és jellege szempontjából fontos, hogy felfedezhetőek-e etnikai közösségekhez – a mi esetünkben etnikai alcsoportokhoz – köthető kapcsolati jellemzők, és hogy a kapcsolatok hogyan formálják a közösséget, illetve a domináns megélhetési formákat. Az amerikai szakirodalom szinte tényként kezeli, hogy a különböző etnikai csoportok – fekete amerikaiak, indiánok, ázsiaiak – kapcsolat-

rendszere jelentősen eltér, mind a méretét, mind a jellegét és összetételét, valamint funkcióit tekintve, hozzátevé, hogy ez nem feltétlenül az adott közösség inherens, etnikai kötöttségű tulajdonsága, hanem a külső tényezők – úgymint a lakóhelyi elkülönülés foka, társadalmi kirekesztettség-integráció foka, gazdasági helyzet stb. – függvénye. (Golding et al. 1990; Keefe et al. 1979; Medicine 1981). A hazai helyzetet vizsgálva felmerül a kérdés, hogy vajon egy magát tradicionális oláh, beás, vagy valamely romungro, vagy bármely más, erős etnikai identitással bíró roma alcsoport tagjainak kapcsolati hálói között fellelhetőek-e markáns különbségek, és ha igen, ezek hogyan befolyásolják megélhetési viszonyaikat, lehetőségeiket.

Tanulmányunk a fent megfogalmazott kérdésekre igyekszik válaszolni egy olyan kutatás eredményeire támaszkodva, amely két, közepméretű város roma és nem roma szegényeinek megélhetési módozatait tárta fel kvalitatív módszerekkel.⁷ A városok hasonló társadalomtörténetük és etnikai sokszínűségük okán alkalmas terepnek bizonyultak arra, hogy a fent megfogalmazott kérdéseket fókuszáltnak is vizsgáljuk. Tanulmányunk következő részében a vizsgált városok roma népességét, közösségeit és közelmúltbeli történetét mutatjuk be, majd áttérünk kapcsolati jellemzőik főbb vonásaira, a kapcsolati háló és megélhetési módok összefüggéseire, végül pedig a boldoguló romák kapcsolati hálóinak sajátosságait mutatjuk be. A konklúzióban a bevezetőben feltett kérdésekre válaszolunk és megkíséreljük összefoglalni kutatásunk legfontosabb végkövetkeztetéseit.

2. Roma közösségek a vizsgált városokban

Előző cikkünkben részletesen bemutattuk a kutatás terepéül szolgáló két városban élő, szegény háztartások megélhetésének anyagi forrásait, a szegénységgel és a megélhetéssel kapcsolatos stratégiáit. Bemutattuk, hogy a szegénységhez vezető tényezők (a munkaerőpiacról való tartós kiszorulás, alacsony jövedelem, illetve nyugdíj, tartós betegség, sok eltarthat, krízishelyzet miatti eladósodottság) mindegyike érinti mind a cigány, mind a nem cigány népességet. Az elszegényedés egyrészt egyéni, vagy demográfiai okokra vezethető vissza, más része a helyi gazdaság strukturális változásához, a rendszerváltást követő gazdasági krízishez, vagyis a munkalehetőségek drasztikus csökkenéséhez, a munkaerőpiac keresleti és kínálati oldalának foglalkozásszerkezeti torzulásához köthetőek. Ma már tudományos közhely (és *csak* tudományos közhely), hogy a demográfiai különbségek (a roma családokban átlagosan több a gyermek, de kevés az időskorú, míg a nem romák körében magas az idősek aránya), valamint az iskolázottságban mutatkozó különbségekre és az etnikai diszkriminációra visszavezethető, eltérő munkaerő-piaci esélyek miatt a szegénység nem egyforma mértékben sújtja a romákat és a nem romákat. A tartós szegénységben élők jelentős része korlátozott lehetőségeikhez igazodva alakítja ki megélhetési módozataikat. Ebben a cikkben tovább-

⁷ A módszereket előző cikkünk részletezi (Messing – Molnár 2011).

lépünk, és a megélhetési stratégiák és társadalmi kapcsolatok összefüggéseit vesszük górcső alá.

Kutatásunk két, egymástól távol eső, ám történetében és jellegében sok hasonlóságot mutató városban készült. Mindkét város a szocialista nehézipar fellelővára volt, és mint ilyennek, a rövid idő alatt felduzzadt népességének meghatározó része szak- és segédmunkásokból tevődött össze. Mindkét városban az ipar fellendülése következtében nőtt meg jelentősen a népesség és ezen belül a romák száma, bár a városok elődtelepülésein már korábban is éltek különböző roma közösségek. A rendszerváltás egyaránt súlyos csapást mért a helyi gazdaságra és társadalomra: az üzemek bezárásához köthető elbocsátások szinte kezelhetetlen mértékben növelték meg a tartós munkanélküliek számát, miközben új, tömegeket foglalkoztató vállalkozások nem telepedtek meg. Annak ellenére, hogy a települések napi ingázási távolságában (~30 km) találhatjuk a megyeközpontokat, a tartós munkanélküliek számának hirtelen és konok felduzzadása a szegénység széleskörűvé és krónikussá válásához vezetett. A romák a válság legkorábbi veszteseivé váltak, mégsem egyöntetű az „áldozati” helyzetük: kis számban ugyan, de vannak olyan csoportok, amelyek képesek voltak boldogulni a rendszerváltás utáni időszakban is. Eppen ezért érdemes alaposabban szemügyre venni, hogy a romák különböző csoportjai és közösségei hogyan alkalmazkodtak a megváltozott gazdasági környezethez.

2.1. Romák a borsodi terepen

A visszaemlékezések szerint a borsodi terepként szolgáló városban a háború után, de még a szocialista iparosítás és városfejlesztés megindulása előtt, legalább két (lakóhelyüket tekintve három) cigány csoport élt. Egy romungro (muzeikus) és egy oláh cigány közösség. A muzeikus családok a többségiakkal vegyesen, a *településen belül*, a szegények lakta falurészen éltek. Ők nem csak, és talán nem is elsősorban zenélésből éltek, hanem állatokat is tartottak, vagy iparosmunkát⁸ végeztek. Három nagy oláh cigány család lakott egy 8–10 házból álló telepen, az Alvégnak nevezett egykori *településszélen*. A családok lóval, tollal, vászonnal kereskedtek. Vagy, ahogy a helyiek mondják, „kupeckedtek”, „faluztak”. Hónapokra távol voltak és járták nemcsak a környező megyéket, de az ország távolabbi részeit is. Azok közül, akik gyerekkorukat vagy annak egy részét itt töltötték, többen is úgy emlékeznek vissza, hogy akkoriban (nagyjából a hatvanas években) családjuk viszonylagos jólétben élt.

„Ott mi nagyon jól éltünk. Volt egy szoba-konyha háza a mamáéknak, meg egy másik tornácos ház nekiünk. Abban is volt két szoba, és a ház végében egy nyárikonyha. Meg volt a veranda... [mamáék] állatokat tartottak. Nem lesz elég neked az a füzet, ha elsorolom milyen állatai voltak mamának! Volt ott 27 disznó, 5-6 koca, tyúk, kakas, liba. Volt ló meg csikók, tehén. Még kecske is!” (roma asszony)

⁸ Bodgál Ferenc néprajzi kutatása alapján (Bodgál 1961).

Oláh cigányok éltek még a *falun kívül*, a folyóparton, egy hozzávetőleg 20 házból álló nyomorúságos telepen. Amíg lehetett, ők is „faluztak”, tollal, állatokkal, ronggyal kereskedtek, bár jóval szegényebbek voltak a faluszélieknél. Ráadásul a telepet gyakran fenyegette az ár. Végül a felszámolása is egy nagy árvíznek volt köszönhető az 1970-es évek elején, amikor az ár szinte az összes épületet elmosta, és emberéleteket is veszélyeztetett. A három cigány csoport lakóhelyének térbeni elhelyezkedése tökéletesen tükrözte a helyi társadalomban elfoglalt helyüket.

A hetvenes évek közepére a szocialista városfejlesztés felszámolta a cigányok által lakott, összes településrészt és helyükre (legalábbis a városon belül) lakótelepeket húztak fel. A romák többsége az iparban helyezkedett el segédmunkásként, lakóhelyüket tekintve pedig a városban felépült lakótelepekre, azok közül is a legalacsonyabb státusúakra költöztek. Az ipari munkahelyek reményében a városba távolról beköltöző cigányok is rendre ezeken a területeken kaptak lakást. Az oláh cigányok egy közössége ugyanakkor a telepfelszámolást követően a város pereméhez közel (két, egymásra merőleges utcában) kapott telket. Ide építették CS-házaikat, amelyeket később kibővítettek és komfortosítottak.

A rendszerváltáskor a romák, az ország többi ipari városához hasonlóan, itt is az elsők között voltak a munkájukat elvesztők között. Ma már jól látszik, hogy a munkaerőpiacról történő kiszorulásuk tartós, aminek következtében többségük, de – mint azt alább bemutatjuk – nem mindegyikük, hosszú évek óta szegénységben, mélyszegénységben él. A roma szegények tipikus lakóhelye ma a belvárosi slumokban (ilyenből kettő van) és a városszéli valamikori bányásztelepen található, azokon a területeken, ahol korábban is felülreprezentáltak voltak.

Láttuk, hogy a helyi romák soha sem alkottak homogén közösséget. Ma is több roma csoport különböztethető meg, amelyek számos dimenzióban, így a lakóhelyükön kívül identitásukban, identitásuk erősségében vagy megélhetésük módjaitokban is különböznek egymástól.

A városszéli, két utcában, ahol valaha a szegényes Cs-házak álltak, *oláh cigányok* viszonylag szoros, kis túlzással tradicionálisnak nevezhető közössége maradt fenn. Az itt lakók alacsony iskolai végzettségük és lakóhelyi szegregáltságuk ellenére viszonylagos jólétben élnek, amelynek alapját jellemzően a nagy mobilitást igénylő üzletelés biztosítja. E tevékenység gyökerei a szocialista iparosítás előtti időkre nyúlnak vissza, amikor a település oláh cigányai még mindannyian kereskedtek. A mai idősök többsége azután a szocializmusban az ipari munkahely mellett – szabadidőben, hétvégenként stb. – igyekezett megélhetésként folytatni ezt a tradicionális mintát. Később a fiatalabb korosztály – amelynek a rendszerváltás után már egyáltalán nem jutott ipari munkahely – szintén ezt a mintát követte. Az üzletelés fontos eleme az identitásuknak, és mind a mai napig az üzletben való *ügyesség* határozza meg a szűkebb közösségben elfoglalt helyet.

„Mert elcseréltem ezt a lovat, a másik percben meg eladtam. Vettem egy másikat, elcseréltem, eladtam. Hát ilyen üzlet. Akkor az ment, mer” aki nem volt ügyes, azt megette a fene! Most is, ki tudja hol lennék! Ezt csináltam...” (idős oláh cigány férfi az utcából)

Ezzel szemben azok az oláh cigányok, akik a telepfelszámolásokat követően a városban kaptak lakást, a lakóhelyük jellegéből adódóan kénytelenek voltak felhagyni a hagyományos gazdasági tevékenységeikkel. Ők egészen a rendszerváltásig betanított vagy segédmunkásként, a fiatalabbak már egyre inkább szakmunkásként dolgoztak a város valamelyik üzemében. Az üzemek bezárását követően jellemzően kiszorultak a munkaerőpiacról és tartós szegénnyé váltak. A tartósan szegények táborába tartoznak azok a romák is – függetlenül attól, hogy milyen roma alcsoport tagjai –, akik szülőfalujukat és családjukat hátrahagyva az erőltetett iparosítás és városfejlesztés idején költöztek a városba. Ez a háttérét tekintve vegyes csoport alkotja a slumokban és a bányásztelepen lakók társadalmi transzferekből, közmunkákból, alkalmi, fekete munkákból élők tömegeit.

A városban a kereskedő oláh cigányokon kívül a zenész cigányok egy kis csoportja tudhat még magáénak *viszonylagos* jólétet. Ők az államszocializmusban szinte kizárólag zenélésből éltek, de a helyi piac szűkülésére válaszul már a nyolcvanas évektől kezdődően egyre többen elhagyták a várost. A településen maradt zenész családok ma viszonylagos iskolázottságukra és az etnikai határaikon túllépő, élő kapcsolataikra támaszkodva olyan megélhetési stratégiát alkalmaznak, amelynek lényege a több lábon állás. Az alkalmi – esküvőkön, ünnepi alkalmakkor, temetésen stb. – zenélés mellett a tehetősebbek kisebb cégeket alapítottak, elsősorban a kereskedelemben és az építőiparban, ahol jellemzően kevésbé jómódú rokonaikat foglalkoztatják. Emellett a cigány kisebbségi önkormányzaton keresztül igyekeznek a városi közéletnek is a részeseivé válni. Ahogy a kisebbségi önkormányzat elnöke fogalmaz: „A rendszerváltáskor meghanyaglott ez a [zenész] szakma. Akkor tértem át a kisebbségi politikálásra, az érdekképviseletre.”

2.2. Romák a baranyai terepen

A baranyai terepünkön is a nagyipar, konkrétan a bányászat virágzásához köthető a népesség robbanásszerű expanziója. Itt is éltek korábban cigányok, szinte kizárólag beások.⁹ Ők egészen a hatvanas évekig kisebb teknővájó erdei közösségekben éltek a településeket övező erdőkben, sátrakban és „gunyhókban”¹⁰, a társadalomból minden szempontból kirekesztve.¹¹ Az itt élő teknővájó cigányok megélhetését az erdő biztosította. Havas Gábor így írt erről:

⁹ Némi zavarra adhat okot, hogy magukat gyakran „oláh”-nak nevezik.

¹⁰ „Gunyhó”-nak nevezik a helyiek azokat a sátorszerű kicsiny építményeket, melyeket egy földbe vájt gödör tetejébe emeltek, illetve a hasonló 6–8 nm-nél nem nagyobb, vesszővel és agyaggal tapasztott falú kunyhókat. Kémény nem volt, a fűtést kívülről hozzáférhető sár-kemencével oldották meg.

¹¹ Az itteni cigányokról – több korai primer kutatási anyag is rendelkezésre áll. Elsősorban Havas Gábor interjúi és tanulmányai a baranyai cigányokról (Havas 1982(1) 1982(2)), amelyet az első 1971-es Kémény István által vezetett cigányvizsgálat keretében végzett többek között Komlón.

„A hagyományos teknővájó telepeket a természettel való szoros kapcsolat és a társadalmon kívüliség kettőssége jellemezte. Általában a legközelebbi lakott településtől is távol – gyakran több kilométerre – az erdőben vagy az erdő szélén alakultak. Ez a munkához szükséges fa közelségén kívül bizonyos minimális védettséget, menedéket is jelentett. [...] a telepek a társadalmi kivetettséget is szimbolizálják, hiszen a terület gazdái ezt jelölték ki számukra, ezt a távolságot tartották ideálisnak a nem cigány társadalomtól.” (Havas 1982, pp. 65)

Az érintettek – legalábbis most visszatekintve – nem feltétlenül élték meg akkori helyzetüket totális kirekesztettségként: a kis közösségek fontos fizikai és közösségi védelmet jelentettek, ráadásul be tudtak tagozódni a többségi társadalom gazdasági vérkeringésébe, hiszen olyan szolgáltatásokat és árut nyújtottak, amire volt fizetőképes kereslet (teknők, faragott konyhai eszközök, fakitermelés-erdőművelési segédmunka, gomba és erdei gyümölcsök gyűjtése). Produktív tevékenységet végeztek tehát, mely biztosította, még ha nagyon szegényen is, a létfenntartást. Erről tanúskodik egy idős férfival készült interjú részlete:

„Akkoriban a cigányembereknek az erdő hatalmas lehetőséget jelentett a megélhetésre. A gombaszedéstől, a makk, a bogyók szedése, a fának a cigányok a mesterei voltak, és vannak is a fakanálfaragástól a teknővájásig minden, ami fából készült, azt meg tudták művelni. És erre volt kereslet, ezt jól tudták értékesíteni, ennek volt is piaca.” (idős cigány férfi)

A hagyományos megélhetésnek és viszonyoknak ebben a városban is a szocialista nehézipar extenzív fejlesztése vetett véget, amely minden – képzett és képzetlen – munkaerőt beszippantott. Interjúink alapján rekonstruálva nem spontán migráció, hanem várospolitikai intézkedések eredményeként, a 1970-es évek telep-felszámolási programjának részeként a helyi romákat a várostól 5-6 km-re található bányaaknak mellett létrehozott lakóhelyekre telepítették. A lakóhelyi szegregáció tehát fennmaradt, miközben valamiféle munkapiaci és ezáltal társadalmi integráció lehetett a cél, amikor a beások képzetlen tömegeit segédmunkásként alkalmazásba vette a bánya, illetve annak melléküzemei.

„Aztán jött egy párthatározat, hogy cigányok be, vége a kunyhóvilágnak. Az nem volt egyszerű. Akkor még volt a periférián bányászlakás. [oda költöztettük őket]” (városi köztisztviselő)

Különböző források arra utalnak, hogy a bányába távolról érkező cigány munkaerő is ezeken a telepeken telepedett le, amelyek rövid időn belül hatalmasra nőttek és zsúfolttá váltak. A telepi lakóhely elzárta a későbbi felemelkedés útjait, a cigány-telep lakóira a többségi döntéshozók elsősorban cigányként, nem pedig bányásként tekintettek. A város vezetői a nyolcvanas évek végéig gondosan ügyeltek arra, hogy a cigányok a várostól távol, szeparáltan és jól ellenőrizhetően éljenek. A bányaaknak melletti telepeken élők egy része eközben a „hivatalos” munka mellett fenntartotta azokat a hagyományos beás „cigány” tevékenységeket – favágás, famegmunkálás, erdei termények gyűjtése stb. –, amelyek kiegészítő jövedelem mellett a pozitív identitást és a közösséget, ha töredékesen is, de megőrizte. Havas Gábor 1982-ben ugyan arról ír, hogyan

hal el a hagyományos teknővájó mesterség (Havas 1982), az idősebbek emlékezete mégis arról tanúskodik, hogy az akna melletti telepeken még fennmaradtak a közösség morzsái.

A bányászat fokozatos leépülésével majd megszűnésével az aknák melletti telepeket is felszámolták a kilencvenes éveket követően. A romák többségét a város központjában lévő, ötvenes években épült, és meglehetősen leromlott állapotú épületekbe költöztették, ahol a városvezetés tevékeny közreműködésével¹² nagyon hamar kialakult egy belvárosi cigány gettó. Hiába a városi lét komfortja, az infrastruktúra, a könnyű megközelíthetőség, a tradicionális és modern megélhetési források elvesztésével, a hagyományos közösség szétfelaprásával klasszikus szociális és etnikai zárvány jött létre a város közepén. Itt azután számos olyan, szociál-patológiai jelenség ütötte fel a fejét – krónikus munkanélküliség, kiábrándultság, széthulló családok, deviáns viselkedési formák, bűnözés –, amely a világ legkülönbözőbb pontjain lévő, etnikai és szociális szegregátumokban egyformán megfigyelhető. (Clark, 1965) A romák többsége ma ebben a belvárosi etnikai és szociális slumban, néhány család pedig a település peremén lévő, 4-5 kisebb zárványban, gyakran lakóépületnek nem is minősülő szükséglakásoknak helyet adó barakk-épületekben él.

Ha nem is annyira, mint a borsodi terepünkön, de ebben a városban is rétegzett a romák társadalma. Kétségtelen, hogy a romák meghatározó többsége szegény, slumokban, szociális-etnikai zárványokban él és tartósan kiszorult a munkapiacról, de mellettük találkozhatunk boldoguló romákkal is. Egyik csoportjuk a többségi társadalomba többé-kevésbé asszimilálódottaké, akik lakóhelyüket illetően elvegyülve élnek, állandó munkahellyel rendelkeznek, illetve a bánya bezárását követő munkanélküliséghez a nem romákhoz hasonlóan alkalmazkodtak: külföldi – elsősorban spanyolországi – bányákban vállaltak szolgálatot, vagy amennyiben szolgálati idejük engedte, egy speciális ellátást – a bányászok egészségkárosodási ellátását – kapják.¹³ A városban számos, etnikailag vegyes család él, hiszen az államszocializmus időszakában az etnikai határok fellazultak, és a korábbiakhoz és későbbiekhez viszonyítva egyaránt sok vegyes házasság jött létre. Az ilyen családok zöme nem tartja roma identitását, inkább az a jellemző, hogy attól szabadulni szeretne, asszimilálódott.

A boldoguló cigányok másik csoportját azok a roma személyek és családok alkotják, akik roma önazonosságukat megőrizve voltak képesek a rendszerváltást követő tartós munkanélküliséget elkerülni. Ők kevesen vannak, csupán néhány (körülbelül 10–20) ilyen családról beszélhetünk. Van néhány fiatal roma értelmiségi a városban, akik állami közszolgálatban vagy a civil szférában dolgoznak, vannak vállalkozó szakmunkások, mesteremberek (lakatos, asztalos, ács), és van egy-két gazdasági,

¹² Az önkormányzat piaci áron felvásárolta azoktól a „magyaroktól” a lakásaikat, akik el akartak költözni a környékről, miután a romákat ide költöztették.

¹³ Ez az ellátás a városban nagyon elterjedt, és gyakorlatilag a széles körű munkanélküliség emberséges megoldását jelentette. Azok a bányászok, akik egy bizonyos műszakszámot felmutattak, igényelhették e járadékot, mely jóval kedvezőbb a munkanélküliségi ellátásnál, illetve a rokkantnyugdíjnál.

politikai, érdekképviselői nagyvállalkozó is, akik szerteágazó gazdasági érdekeltségeik (vendéglátóipar, építőipar, kereskedelem) mellett a helyi és regionális politikában is meghatározó szerepet vállalnak. Fontos megemlíteni, hogy a romaként boldoguló interjúalanyaink közül többeknél szóba került, mennyire gyakran gátolja őket a származásuk az érvényesülésben. Többen megváltoztatták a vezetéknévüket, vagy fontolgatják az ilyen módosítást. A városban élő romák zöme Orsós, és a gyakori diszkriminációs tapasztalat, valamint az érvényesülésben többszörösen megtapasztalt gátak még azokat is erre a megfontolásra ösztönzik, akik egyébként nem kívánják roma származásukat megtagadni. Az alábbi idézet egy olyan, szakiparos vállalkozó férfitől származik, aki már korábban magyarosan hangzó névre változtatta vezetéknévét, annak érdekében, hogy megrendelésekhez juthasson, és akinek felesége a közelmúltban ugyanígy tett, mivel sokszoros szakképzettsége ellenére évekig nem kapott munkát a városban a munkaadók diszkriminatív magatartása miatt, és most már gyermekei jövőjét is veszélyeztetve látja a neve miatt:

„nem azt nézik, hogy egy munkadarab milyen... hanem a név szerint. [...] Arra gondoltunk a gyerekeknel, ha azon múlik, hogy ez egy esély, hogy elfogadják a jelentkezési lapot. Ha az anyja neve maradt Orsós, nem jó, [ezért] megváltoztattuk az anyja nevét, mert az is ott van a [jelentkezési] lapon. Ilyen megfontolással megváltoztattuk.” (apa, szakipari vállalkozó)

3. Kapcsolatok szerepe a megélhetés biztosításában, a roma csoportok körében

3.1. „Bonding” típusú kapcsolatok

Terepmunkánk során részben igazolva láttuk azt, hogy a családi kapcsolatoknak (az erős kötéseknek) védő, megtartó erejük van. Ezek a kötelékek, *bonding* típusú kapcsolatok az érzelmi támogatáson túl, anyagi (kölcson, pénzbeli támogatás), de leggyakrabban mégis természetbeni segítségnyújtást jelentenek (betegápolás, gyermekek felügyelete, háztartási és ház körüli munka, tartós fogyasztási cikkek kölcsönadása, közös használata). Az erős kötéseknek azonban nem minden esetben van megtartó erejük. Ott ugyanis, ahol a *nagycsaládban a nukleáris családok többségének már nincs miből megélnie*, ahol hiába a rokonok fizikai közelsége, a családban megtermelt összjövedelem olyan kevés, hogy ha az egyenletesen oszlana el, akkor senkinek nem lenne elég a legalapvetőbb dolgokra sem, ott a *nagycsalád már nem tudja megvédeni tagjait a lecsúszástól*. Mi is találkoztunk azzal a jelenséggel, amelyet korábbi tanulmányok is jeleztek (Fleck et al. 1999, Durst 2002, Stewart 2001), miszerint azok a nukleáris családok, amelyek a nincstelenségben élő környezetükhöz viszonyítva valamivel jobban élnek, igyekeznek lazítani a kötődésüket, hogy a felszínen tudják tartani magukat, vagy hogy további gyarapodásukat a többiek ne akadályozzák.

Tehát a szegénység egy bizonyos foka mellett a családi kapcsolatok sem hoznak biztonságot, mert egyszerűen nem létezik olyan tartalék, amely a segítség forrása lehet. Az ilyen körülmények között élő, egymás-

sal rokoni kapcsolatban lévő nukleáris családok egymás versenytársai lesznek az erőforrásokért (munkalehetőség, segély, adomány stb.) folytatott küzdelemben. Aki pedig képes kiemelkedni, gyengíti a legközelebbi, de mélyszegénységben élő rokonaival fenntartott kapcsolatait, mivel az ilyen kapcsolatokban a szegénységből való kiemelkedés akadályát látja. Kutatásunk során gyakran feltettük a kérdést interjúalanyainknak, hogy ha nagyon megszorulnak, kitől tudnának kamat nélküli kölcsönt kérni. A slumokban élők tipikus válasza az volt, hogy senkitől, vagy esetleg valamilyen közvetlen egyenes ági rokontól (szülő, gyerek).

Úgy találtuk, hogy a legelesettebbekre szinte kivétel nélkül igaz, hogy nincsenek összetartó („bonding”) kapcsolataik. Sőt, mint azt később látni fogjuk, ők azok, akik nem, vagy alig rendelkeznek még gyenge kötésekkel is, miközben a saját, illetve a korábban ezen a terepen végzett kutatásokból (Havas 1982, Messing, Molnár 2011) tudjuk, hogy ezek a kötelékek korábban léteztek. Úgy véljük, hogy az elemi kapcsolatok beszűkülését az anyagi lecsúszás, a tartós és kilátástalan munkanélküliség és a társadalmi kirekesztődés együttese hozza létre, miközben a fenti folyamatok hátterében a kapcsolati szegénység meghatározó szerepet játszik.

Az előbbieket tovább árnyalja, hogy a rokonsági kapcsolatok percepciója relatív és változékony: ezek a kapcsolatok a kölcsönös gyakorlati érdekek függvényében töltődnek fel valós tartalommal és realizálódnak kapcsolattartásban és kölcsönös támogatásban. Különösen igaz ez az elszegényedett és a szegénység peremén táncoló, de még a felszínen küzdő rokonság viszonyára: a vérségi kapcsolat és a fizikai lakóhely távolságától szinte függetlenül azt tekintik rokonnak, aki részt tud venni a jövedelmet termelő tevékenységben vagy a kölcsönösségen alapuló, gyakorlati támogatásban. Az a rokon, akit – még ha sokad ági unokatestvér is – be lehet szervezni egy alkalmi munkára, aki eljön sofőrködni vasgyűjtéskor, vagy aki információt ad arról, hogy hol lehet olcsón árut beszerezni. Azt viszont, aki csak segítséget kér, de nem megbízható partner a fenti tevékenységekben, legyen még oly közel is a vérségi kapcsolat alapján, nem tartják *igazi* rokonnak. A vérségi alapon szerveződő rokonság feltétel nélküli fenntartása és működtetése a viszonylag stabil megélhetéssel rendelkezők privilégiuma, a szegények a vérségi rokonságot csak kölcsönös előnyök esetén tartják fenn, egyéb esetben a szimbolikus alkalmakra – esküvő, virrasztás – korlátozódik a viszony.

3.2 Gyenge kötések: „bridging” és „linking” kapcsolatok

Kutatásunk során igazolva láttuk a „gyenge kötések ereje” granovetteri hipotézisét. A gyenge kötések megléte, számossága, valamint a kapcsolati háló mind szociális, mind etnikai értelemben vett heterogenitása meghatározó jelentőséggel bír abból a szempontból, hogy egy roma család hogyan képes megbirkózni a tartós munkanélküliséggel, illetve az azzal járó szegénységgel. Általános tereptapasztalatunk az volt, hogy a szegénységben élő romák többségének kapcsolati hálója mind etnikai, mind társadalmi tekintetben beszűkült. Hiába élnek közülük sokan a város kellős közepén, mégis alig-alig, vagy egyáltalán nincsenek élő kapcsolataik jobb társadalmi helyzetűekkel, vagy intézményekkel. Hogy ez

vajon oka vagy következménye a szegénységnek, ahhoz egy kis történeti áttekintésre is szükség van.

„BRIDGING” KAPCSOLATOK

Kutatásunk alapján egyértelműen kiderült, hogy „bridging” kapcsolatok nélkül egy szegénységben élő roma család képtelen boldogulni, munkahelyet, de legalábbis munkát szerezni. Ennek egyik oka, hogy a helyi, illetve regionális munkaerőpiacon óriási a szakadék az alacsony iskolázottságúak iránti kereslet és a kínálat között. Előző cikkünkben részletesen leírtuk, hogy nem csupán az állandó munkaviszony létesítéséhez, de a rendszeres szakmunkás megbízásokhoz csakúgy, mint az alkalmi bér munkák megszerzéséhez kapcsolatok kellenek. A kapcsolatok különös jelentőségének másik oka a munkapiacra érvényesülő etnikai diszkrimináció, amelyre már korábban is hivatkoztunk. Egy önkormányzati képviselő így fogalmaz a cégek alkalmazási preferenciáiról:

„Mert valljuk be, ha van két jelentkező, egy lepusztult magyar, meg egy fitt cigány menyecske, akkor talán inkább a magyart választják.” (önkormányzati tisztviselő)

Így aztán nem csoda, ha a romák foglalkoztatást (alkalmit, legálit vagy illegálit) *helyben* gyakorlatilag csak ismeretségen, családon keresztül találhatnak. Ritka kivételtől eltekintve csak roma vállalkozó alkalmaz roma munkásokat, és a szezonális mezőgazdasági és építőipari munkákra is ismerősök közül toboroznak munkaerőt.

Ahhoz, hogy megértsük, a romák jelentős csoportjai miért szűkölködnek „bridging” típusú kapcsolatokban, vissza kell mennünk néhány évtizedet az időben, és meg kell vizsgálnunk e folyamat történeti sarokpontjait. Kutatásunk nem longitudinális jellegű, mégis sok fontos elemét megtudtuk ragadni a kapcsolatok – jellegük és „használhatóságuk” – változásainak az elkészült interjúk alapján, valamint Havas Gábornak (1982) a baranyai terepen 35–40 évvel ezelőtt készült kutatására támaszkodva. Biztonsággal állíthatjuk, hogy a baranyai városban a kapcsolatok többször is nagyon jelentősen megváltoztak az elmúlt évtizedekben. Az előző fejezetben már megírtuk, hogy az itt élő beás cigányok erős földrajzi és társadalmi kirekesztettségben éltek, egészen a rendszerváltást követő évtizedig. E kirekesztettség ugyanakkor sokáig (körülbelül a hetvenes évek végéig) egy olyan kliens-patrónus rendszerrel egészült ki, amely a cigányoknak és a többségieknek kölcsönösen fontos volt. Ebben a viszonyban a cigányok egyértelműen alárendelt, de nem totálisan kiszolgáltatott helyzetben voltak, hiszen munkájuk jövedelméből éltek.¹⁴

A borsodi terepen kevesebb történeti adat állt rendelkezésünkre. Ezek alapján elmondhatjuk, hogy itt valamelyest más volt a helyzet, hiszen

¹⁴ Ehhez nagyon hasonló viszonyokat ír le Virág Tünde egy elcigányosodott baranyai faluról, amelyben a régi kliens-patrónus viszonyokon alapuló, az etnikai határt átlépő kapcsolatrendszer a városinál sokkal kiterjedtebb és stabilabb (Virág, 2008). „A hetvenes években a cigány családok legtöbbször volt olyan támogató, kliens-patrónus jellegű kapcsolata is a többségi társadalom tagjaival („minden parasztnak megvolt a maga cigánya”), amelyek a rendszeres munkavégzés idején visszaszorultak, és megritkultak, de egy-egy nehezebb időszak idején aktíválhatóak voltak a továbbélés érdekében.” (Virág, 2008)

a már korábban is itt élő, kereskedő oláh cigány és a muzsikus családok valamint a többségek közötti viszonyt a baranyaihoz viszonyítva kevésbé a kliens-patrónus reláció, mint inkább az ügyfélkapcsolat jellemezte. Igaz, míg a zenészek inkább kiszolgálni törekedtek a többségeket, addig az oláh cigányok – már pusztán az adás-vétel eltérő jellegéből adódóan is – nyerni akartak egy-egy üzleten.¹⁵

Ezek a funkcionálisnak mondható, mindkét fél számára előnyöket rejtő kapcsolatok mindkét terepünkön valamikor a hatvanas-hetvenes években épültek le tömegesen, akkor, amikor cigányok is fizetett állandó munkát kaptak, vagy kénytelenek voltak vállalni, a bányákban, ipari üzemekben. A rendszerváltás után előállt, új helyzethez való alkalmazkodási képességben nagyon fontos szerepet játszott az, hogy a korábban létező, a cigányokat a többségi társadalomhoz kapcsoló „gyenge kötések”, a többségek és cigányok közötti, kölcsönös – bár nem egyforma mértékű – előnyökre építő kapcsolatok a szocializmus idejében teljes egészükben felszámolódtak-e, vagy a mobilizálható csírái megmaradtak.

A másik fontos történeti forduló a szocializmus, illetve annak társadalompolitikája. Kétségtelen, hogy az államszocialista berendezkedés erőltetett asszimilációs politikája kedvezett a társadalmi törésvonalakon és etnikai határokon átnyúló kapcsolatok kialakulásának, ha mással nem is, de például azzal, hogy a gyárakban, üzemekben, bányában egymás mellett dolgozott cigány és nem cigány. Nyilvánvaló, hogy ez a viszony sem volt kiegyensúlyozott. A romák többsége ekkor is alárendelt pozícióba került, jórészt a nem romákhoz képest alacsony iskolázottsága okán, de nem mellékesen a hatalom által elfojtott, ám a felszín alatt továbbélő előítéletek miatt is. De ezzel együtt egy munkahelyen, egymás mellett, egymás munkáját kiegészítve dolgoztak. Az így létrejött kapcsolatoknak mára csupán a halovány lenyomatait láthatjuk azon idősebb roma szakmunkásoknál, akik a mai napig e kapcsolatok révén jutnak munkához, megrendeléshez. Az alacsonyan képzett, elsősorban roma származású munkások elbocsátása már a rendszerváltás előtt megkezdődött, így ma már 25–30 év telt el úgy, hogy az elemi fontossággal bíró, az etnikai határt átlépő, „bridging” kapcsolatok kialakulásának elsődleges terénuma, a közös munkahely, gyakorlatilag nem létezik. A mai tragédia lényege pontosan az, hogy a kilencvenes évek elején nemcsak a munkahelyek szűntek meg, hanem az ezzel együtt járó emberi kapcsolatok is. Cigány és nem cigány jellemzően egymástól elszigetelve éli életét: ma már cigány ember nem dolgozik együtt többségekkel, az iskolai szegregáció erősödésével (Kertesi, Kézdi 2010, Messing, Neményi, Szalai 2010, Zolnay 2010) cigány és nem cigány gyerekek gyakran külön épületbe (sőt, más-más településre), de legalábbis külön osztályba járnak, és a lakóhelyen is elkülönülten él e két csoport. A tartós munkapiaci kirekesztődéssel és a növekvő iskolai és lakóhelyi szegregációval nem maradt tehát terepe annak, hogy roma és nem roma emberek között érdemi kapcsolat alakulhasson ki, és maradjon fenn. Ez olyan fal, amit nagyon keveseknek sikerül áttörni, és amely láthatatlan és áthághatatlan gettóba zárja a romákat.

¹⁵ Arról, hogy az adás-vétel nem pusztán egy üzleti aktus, hanem szimbolikus tartalommal bíró esemény, lásd Michael Stewart lassan klasszikusnak számító írását. (Stewart 1994)

„LINKING” KAPCSOLATOK

A „linking”, vagyis a hivatalokhoz, szervezetekhez kötő kapcsolatok meglehetősen ritkák és rendkívül fontosak a szegregációban, társadalmi kirekesztettségben élő mélyszegény családok számára. Igazi tőkét jelentenek azoknak, akik ilyen kapcsolattal rendelkeznek. A „linking” kapcsolatok leginkább az önkormányzat szociális ellátórendszerével, a gyermekvédelem és szociális lakásszféra tisztviselőivel, valamint ahol létezik, a civil segítségnyújtó szervezetekkel való kapcsolódást jelentik ebben a társadalmi közegben. A kapcsolat nem csupán az ügyintézés, a forrásokhoz való hozzáférés szempontjából, hanem az információ megszerzése tekintetében is hűsbavágóan fontos. A földrajzi és társadalmi kirekesztettségben élő, gyakran nagyon alacsony iskolázottságú népesség egy jelentős része nem is tudja, hogy milyen ellátásokra lenne jogosult, hogy milyen lehetőségei vannak a munkaerőpiacon, és hogy milyen intézményes segítséget vehetne igénybe. Ennek az ellenkezője is igaz: a slumokban élő háztartások némelyike mindkét településen a legapróbb részletekig ismerte a számukra elérhető támogatási és szolgáltatási formákat, és ezeket maximalsan ki is használta. A két csoport közötti különbséget a „linking” kapcsolatok megléte, illetve hiánya magyarázhatja. Az egyik plasztikus példa az önkormányzat által a lakbér és közüzemi tartozásokat felhalmozó háztartások számára felkínált adósságrendezési szolgáltatás¹⁶: a jól informált szegény háztartások közül több olyan is van, amelyik tudatosan használja (ki) e szolgáltatást, miközben az igazán rászorulóknak nem tudják azt igénybe venni, mert általában csak akkor jutnak el az önkormányzathoz, mikor már az adósságuk meghaladja a rendeletben maximált összeget.

„Vannak olyanok, akik ezt az adósságkezelési programot kihasználják. Tökéletesen tisztában vannak azzal, hogy ha sok adósságot felhalmoznak, akkor egy idő után felajánlják nekik az adósságkezelést, amivel már csak egy töredékét kell kifizetniük a felhalmozott lakbérhátralékuknak. [...] Eközben vannak olyanok is, akik egyáltalán nem értik a rendezést, túlságosan iskolázatlanok, nagyon elesettek, és nem tudnak vele élni.” (önkormányzat adósságrendezési szolgálatának munkatársa)

Hasonlóan fontosak az információk és az azokhoz vezető „linking” kapcsolatok a szociális bérlakás-piac területén. Ahhoz, hogy valaki sikerrel igényelhesse, majd sok év után szociális bérleményhez juthasson (és jogosultságát ne veszítse el rövid időn belül), el kell tudni igazodni az önkormányzati rendeletek erdejében. Ez komoly kihívás, különösen megfelelő segítség és támogatás nélkül.

Ugyanakkor az ellenkezőjére is találtunk példát: az olyan emberek, családok helyzete, akik minden támogató hálón kiestek már, és akiknek krízishelyzetben sem család, sem rokonság, sem ismerős nem segít, egy-egy hivatal vagy segítő szolgálat közreműködésével oldódik meg. Ez történt a családja és ismerősei által kiközösített és az utcára került kétgyerekes anyával, aki a családsegítő szolgálat munkatársának támogatásával kerülhetett a családok átmeneti otthonába. Ugyanígy azt a tel-

¹⁶A borsodi városban az adósságrendezés keretében a közüzemi és lakbértartozás háromnegyedét az önkormányzat finanszírozza, a fennmaradó negyed pedig részletekben fizethetik vissza.

jesen magára maradt, ötödik gyermekét váró asszonyt is, akit az uzsorások mindenétől – pénztől, bankkártyától, ingóságoktól – megfosztottak, egyedül a védőnő segítette, pénzzel vagy élelmiszerrel, és azzal, hogy rendőrségi eljárást indított az uzsorásokkal szemben.

A szociális ellátás egy része nem alanyi jogon jár, hanem az önkormányzat méltányossági alapon dönt azokról.¹⁷ Az ilyen transzferjöveldelmek realizálása szempontjából is perdöntő a linking kapcsolatok megléte, illetve minősége. Kérdés, hogy a potenciális érintetteknek egyáltalán tudomásuk van-e az állandóan változó rendeleti feltételek¹⁸ között arról, hogy valamely támogatás létezik, és ők azt igényelhetik. Ezen túl azonban perdöntő az önkormányzati hivatalnok (szociális osztály, gyermekvédelmi tisztviselő, ügyintéző) személyes megítélése is azzal kapcsolatban, hogy az igénylő vajon jogosult-e a támogatás igénybevételére, és megtett-e mindent annak érdekében, hogy a személyes krízishelyzetet elkerülje. A kirekesztettségben, mélyszegénységben élő háztartások esetében ugyanis csak a legkritikább esetben fordulnak elő kristálytisztá helyzetek: a krízishelyzetek létrejöttének általában összetett okai vannak, és azokban egyaránt szerepet játszanak a külső körülmények és a háztartások döntései. Szinte minden esetet lehet így is, úgy is értelmezni – nagy az ügyet kezelő tisztviselő mozgástere. Az önkormányzati, gyermekvédelmi munkatársak attitűdjét általában kettősség jellemzi: egyszerre van jelen a szolidaritás, a segíteni akarás és a romákkal, különösen a slumokban, zárványokban élő romákkal szembeni előítélet.

Szinte minden felelős pozícióban lévő interjúalanyunk egyfajta paternalista, nevelő szándékkal beszélt a szegény romákról (és csak a szegény romákról), még akkor is ha saját magát szolidárisnak tartotta. Csakhogy ez a szolidaritás, segítőkészség a gyakorlatban általában leereszkedéssel, meg nem értéssel párosul. Az alábbi idézet erről tanúskodik: egy védőnő nem méri fel azt, hogy a szegénység nem engedi meg a helyes és egészséges táplálkozást, és annak hiányát az anya felelőtlenségének számlájára írja, miközben őszinte elismeréssel beszél az anya önfeláldozó magatartásáról:

„Sokszor látni, hogy az anya valószínűleg nem eszik eleget, mert nagyon-nagyon lesoványodik és már csont és bőr, de a gyerek, az jól fejlődik. Gondolom, az anyagi okok miatt nincs annyi kalóriabevitel [amennyi az anyának kellene], hogy magát is fenntartsa. De a gyereket szoptatja. [...] Sokszor azon csodálkozom, hogy hiába mondom el, hogy mivel táplálja, ő nem foglalkozik vele. Akkor inkább megveszi [...] a gyerekének [...] a csokit, a nápolyit, és nem a bébiételt.” (védőnő)

A borsodi – és csak a borsodi – város szociális intézményeiben megkérdezettek többségének hozzáállását a romák „térnyerésétől”, illetve a

¹⁷ Ilyenek a méltányossági ápolási támogatás, az adósságkezelési vagy lakásfenntartási támogatás, az átmeneti gyermekvédelmi, rendkívüli segély. Ezek korábban fontos tételek voltak egy egy háztartás költségvetésében, ám éppen vizsgálatunk időpontjában kezdték a vizsgált városok önkormányzatai szűkíteni az ilyen ellátásokat. Mára e támogatási formák jelentősen visszaszorultak.

¹⁸ A méltányossági alapon nyújtott támogatásokról és szolgáltatásokról az önkormányzat évenként meghozott rendeletben rendelkezik. A körülmények, a jogosultak köre és az igényelhető támogatások formája gyakorlatilag állandóan változik.

„magyarok” kiszorulásától való félelem is tetézi. E félelem nyilván a hét-köznapiakban meghozott döntéseiket is befolyásolja. Az alábbi idézet a megfogalmazásában meglehetősen extrém, de a szociális szférában készített interjúk szinte mindegyikében elhangzott e gondolatmenet:

„[...] Például az anyakönyvezető egy nap ha anyakönyvez tíz gyereket, abból hét roma, három magyar. Na most, ha így haladunk, és nem lesz valamilyen változás magasabb szinteken ebben, akkor gyakorlatilag, ugye tizennyolc év múlva lesz nagykorú ez a gyermek, több lesz a magyar lakosságban cigány, mint magyar.” „Mondom, én jelzem, itt gond lesz 10–15 év múlva a lakosság összetételével. Nem tudom, erre főt odafigyeltek-e.” (szociális osztály munkatársa)

A baranyai terepünkön annak ellenére nem találkoztunk a cigányok „térnyeresével” kapcsolatos aggodalmakkal, hogy a romák lakossági aránya, demográfiai jellemzői (gyerekszám, háztartás-méret) mindkét városban hasonló volt, sőt, a baranyai városban a boldogulásnak kevesebb példája és mintája tapasztalható. A „magyarok” kiszorulásától való félelem elterjedtsége nem a valós helyzettel, hanem valószínűleg inkább az alsó-középosztály egzisztenciális megingásával, a lecsúszástól való félelemmel, és a kisebbségi-többségi viszony történeti jellemzőivel magyarázható.

A linking kapcsolatok természetesen a munkavállalásnál is komoly tőkét jelentenek. Elsősorban a közfoglalkoztatás terén figyeltük meg, hogy azok, akinek „a hivatallal jó kapcsolatai” vannak, könnyen kerülhetnek kedvező beosztásba, kedvező munkára, és esetükben még az alkalmi munkapiac szezonálisát is figyelembe vették a közmunka szervezői. Ez a séma a baranyai városban annyiban módosul, hogy nemcsak az önkormányzat, hanem a cigány kisebbségi önkormányzat és egy karitatív szervezet is foglalkoztató volt, így nem kizárólag az önkormányzathoz kötő linking kapcsolatok voltak kamatoztathatóak.

Végül, de nem utolsósorban a linking kapcsolatok a piacon boldoguló cigányok számára is fontosak lehetnek, hiszen az önkormányzat, illetve annak intézményei fontos megrendelők egy közepes méretű városban. Mindkét városban találtunk arra példát, hogy roma vállalkozót bíz meg az önkormányzat, illetve annak cége valamely iparos-munka elvégzésével:

„Van nekünk egy, aki nem is tagadja a romaságát, egy lakatos vállalkozó gyerek. Nem is adok másnak lakatosmunkát, csak neki.” (város gondnokság munkatársa)

A fentiek alapján láthatjuk, hogy a linking kapcsolatok megléte és kiterjedtsége, ha nem is meghatározó a megélhetés szempontjából, de nagyon komoly tőke és a boldogulás fontos záloga e népesség körében.

3.3. Boldoguló cigányok és kapcsolati jellemzőik

Ahhoz, hogy lássuk, milyen meghatározó jelentősége van a kapcsolat-hálózat jellegének a roma családok boldogulása szempontjából, érdemes közelebbről megvizsgálni azokat az eseteket, illetve csoportokat, amelyek képesek voltak talpon maradni a rendszerváltást követően, és nem sülyledtek el a kilátástalan munkanélküliség bugyraiban. Megelőlegezve a

konklúziót, elmondhatjuk, hogy egyetlen közös vonással jellemezhetőek ezek a családok: a többségi társadalomhoz kötő „gyenge”, de nagyon is funkcionális kapcsolatok, valamint a biztonsági hálót jelentő, erős támogató rokon kötelek *együttes* megléte. Bármely kapcsolattípus hiánya sérülékennyé teszi a roma családokat, kikezdheti megélhetésük forrásait, és megakadályozhatja őket abban, hogy rugalmasan alkalmazkodjanak a környezet változásaihoz.

Az alábbiakban jellemző példákat sorolunk fel arra, hogy miképp biztosítják megélhetésüket a két településen a „boldoguló cigányok”, azok, akiknek sikerült elkerülniük a jövedelmi szegénységet, és hogy milyen kapcsolatok jellemzik e csoportokat.

ELADHATÓ SZAKMUNKA

Mindkét városban sikeresnek tekinthető az a néhány cigány szakmunkás – lakatos, asztalos, kőműves, burkoló stb. –, akik fiatalon valamilyen nagyvállalatnál, bányában dolgozott, de műszak után a második gazdaságban is munkát vállalt („maszekoltak”), ahol a későbbiekben jól használható, tág és funkcionális kapcsolathálózatot alakított ki. Ezek a kapcsolatok mára megrendelésekhez, munkához juttatják ezeket az iparosokat.

„Központi gépiüzemben [bánya] kezdtem dolgozni, mint lakatos. Aztán eljött a maszek világ. [...] Aztán 95-től egy svájci lakatos céghez szegődtem, de az 2000-ben megszűnt. De kis dolgaim akkor is még voltak, a maszek akkor is állt. Az én munkahelyem most a V. Kft., ahol mint segédmunkás dolgozom. Mellette tudok dolgozni, van hivatalosan saját vállalkozásom. ... De most sincs annyi munka, hogy abból magában meg lehetne élni. Két állásom van.” (lakatos kisvállalkozó)

A funkcionálisan fontos „gyenge kötések”-en túl elemi fontosságúak a családon belüli stabil és támogató, vagyis az „erős” kapcsolatok jelenléte is.

„A családban az idősebbeknek komoly nyugdíjuk van a bányából. Nincs az, hogy lehúznának, inkább jönnek, segítenek. Az a jó nálunk, hogy összetartunk.” (a fent idézett kisvállalkozó férfi)

A kapcsolatok híján – még ha a szakértelem megfelelő szintű is – nem működőképesek az önálló vállalkozások. Az előítéletek és általános munkapiaci diszkrimináció miatt a többségiekkel fenntartott kötelek – vagyis személyes referenciák – nélkül cigány, pontosabban annak vélt ember gyakorlatilag nem tud a helyi munkaerőpiacon boldogulni, szakmunkás tudása nem eladható. Több interjúalanyunk és a közintézmények munkatársai¹⁹ is egyhangúan számoltak be arról, hogy roma, pontosabban romának tartott személy (végezzék bár az etnikai beazonosítást a kinézet, a név, vagy akár lakóhely alapján) nem jut megrendeléshez,

¹⁹ A helyi munkaerőpiac „kapuőreként” működő, borsodi munkaügyi kirendeltség egyik vezetője elmondta, hogy az őket munkaerő-közvetítés céljából megkereső vállalkozások nagyon kevés kivételtől eltekintve nyíltan megmondják, hogy roma munkavállalót ne közvetítsenek, mert nem fogják alkalmazni. Hasonló tapasztalatokról számoltak be pedagógusok, önkormányzati alkalmazottak és a piaci szféra szereplői egyaránt.

vagy foglalkoztatáshoz az elsődleges munkapiacon, hacsak nem vállal érte személyes felelősséget egy „magyar”:

„Megvan a számítógépes végzettségem, a boltvezetői is, tehát szakmunkás vagyok. Olyan embereket lát a Tescóban is, vagy bármelyik boltban, akiknek semmi köze a kereskedelemhez, aki nem tudta megkülönböztetni a kétfajta kenőmajast. Telefonon azt mondták, hogy van munka, amikor bementem, akkor már nem volt. [...] Én Orsós vagyok. Amikor a Tescóba jelentkeztem, azt mondták, hogy persze igen, van munka, amikor ott volt a nevem, akkor már nem. Egyre inkább hiszek abban, hogy ha van ismerős, akkor esetleg, de ha nincs ismerős, akkor tovább kell lépni.” (kétgyerekes beás asszony)

SZERTEÁGAZÓ ÜZLETI VÁLLALKOZÁS

Roma családok egy kis részének üzleti vállalkozás biztosítja megélhetését – már ha az sikeres. A siker feltétele pedig ezekben a többnyire tőkeszegény vállalkozásokban éppen a széles, etnikailag és szociálisan egyaránt heterogén kapcsolati háló, amely egyben a vállalkozások rugalmasságát is biztosítja. Példa erre az a család, amelyben a családtagok járnak külföldre „lomizni” (mások szükségtelessé vált, de még jó állapotú tárgyait gyűjtik be, és az így beszerezett árut itthon piacokon árulják vagy kiskereskedőknek adják el). Emellett rendszeresen vásárolnak nagy tételben „butikos cuccokat” (ruhát, bizsut, más divatárut) Németországban, egy török kereskedőtől, és ezeket itthon értékesítik. Van egy szoláriumuk és egy takarító vállalkozásuk, amely a városi ingatlankezelővel kötött szerződés keretében a város bérházait takarítja. Üzleti tevékenységük kiterjed a (legális) hitelügynöki tevékenységre is. Jelentős számú, cigány és nem cigány munkaerőt – takarítókat, piaci árusokat – foglalkoztatnak és mozgatnak, köztük saját, kipróbált és megbízható rokonaikat. Eközben vállalkozásaik kapcsán nagyon jó kapcsolatot tartanak fenn a helyi hatalom képviselőivel (önkormányzati hivatalok, ingatlan-kezelő), valamint magyar és külföldi üzletemberekkel. Számukra a boldogulás záloga a sokféle és kiterjedt „gyenge kötések” – összekötő és összekapcsoló kapcsolat – hálózata és a szűk családban élő szoros támogató kapcsolatok együttes megléte.

AKINEK MÁR A NAGYAPJA IS FALUZOTT

A borsodi város kereskedő oláh cigányainak boldogulása szempontjából is hasonlóan fontos, hogy kapcsolataik kiterjedtek és etnikai határokon átívelőek. A különbség egyrészt az, hogy az üzletelés – mint láttuk – egy korábbi minta folytatása és identitásuk fontos része, másrészt hogy lényegében egyáltalán nincsenek linking típusú kapcsolataik, azaz nincs érdemi kapcsolatuk a városi hatalom és hivatalok képviselőivel. Ugyanakkor a cigány és nem cigány kereskedőkkel országszerte fenntartott kapcsolataik hűsbavágóan fontosak, akár lényegesebbek, mint bármilyen formális végzettség. Ezt mintázza az a fiatal oláh cigány asszony, aki ugyan érettségizett, de akit a városban mégsem vettek fel sehova dolgozni. Ezért kétévnyi hetelős munkavégzés után rokonaihoz hasonlóan kereskedni kezdett: édesanyjával közösen nagyban vásárolnak ruhát, és azt egy autóval járva némi felárral adják el a szegény falvakban. Ehhez a tevékenységhez olyan kapcsolatokra van szüksége, amelyeken keresztül információkhoz juthat arról, hogy hol lehet olcsón ruhát vásárolni, és hol

milyen árura van kereslet. Az információk jelentős része a rokonai alapon szerveződő oláh cigány közösségtől származik, amely gyakran csak a zárt közösség tagjaival osztja meg értesüléseit.

A lakóhelyileg elkülönülten élő, kereskedő oláh cigányok annak ellenére, hogy hangsúlyozzák, közösségük összetartása már messze nem olyan, mint amilyen régen volt, szükség esetén egymásra támaszkodnak. Ez elsősorban a gyerekek gondozására és felügyeletére, emellett a közös üzleteik bonyolítására vonatkozik.

A SLUMOK KISKIRÁLYAI

A slumokban élők között is akad néhány olyan, roma család, amelynek sikerült elkerülnie az anyagi leszakadást, és akiknek a fentihez hasonló, bár messze nem ennyire kiterjedt kapcsolati hálójuk van. Igaz, az ő üzleteléseik sokkal inkább a fekete gazdasághoz köthetőek. Boldogulásuk egyszerre köszönhető a helyi mikro-társadalomban elfoglalt, központi szerepüknek és a kívülállókkal fenntartott funkcionális kapcsolataiknak. Ők az alkalmi munkák kapuőrei, a munkaközvetítők, akiknek szólnak a munkásokat kereső vállalkozók, ha napszámosokat keresnek. Gyakran ők azok, akik kölcsönt adnak a krízishelyzetbe került szomszédaiknak, nem ritkán magas kamatra, és persze adnak-vesznek is (akár fát, vasat, disznóhúst vagy ki tudja honnan beszerezett kávéfőzőket). Helyzetüknek alapvetően a slumok lakóinak általános kirekesztettsége a biztosítója.

AMIKOR A POLITIKAI TŐKE GAZDASÁGIVÁ KONVERTÁLHATÓ (ÉS VISZONT)

Bár a romákra nem jellemző, hogy politikai tőkével bírnának, a kisebbségi önkormányzati rendszer révén egyesek kétes értékű, de az egyének számára mindenképp hasznos politikai tőkéhez és ezzel együtt értékes kapcsolatokhoz jutnak. E kapcsolatok révén azután a politikai tőke akár gazdasági tőkévé is konvertálható, például abban az esetben, ha a települési önkormányzat a kisebbségi önkormányzat elnökének építési vállalkozását bízta meg az önkormányzati lakások felújításával, vagy ha – mint azt az alábbi, a borsodi terepen készült interjú részlete mutatja – a megválasztott kisebbségi képviselők valamilyen módon segítik egymás vállalkozásait.

„Azelőtt az elmúlt ciklusban, míg én voltam [az elnök], nekem fel volt írva egy szakmunkás csoport, és fel volt írva egy segédmunkás csoport. Ugye tudta mindenki, hogy ha engem megkeres, akkor én tudok nekik embert biztosítani a munkára.

– És hány ember szerepelt a listáján?

– Sok.

– Nagyságrendileg, 20, 100?

– 100, 150, 200. Jöttek, hogy nincs valami munka? Felírtam, mi a szakmája. És mikor jött a telefon, kérdeztem, hány emberre van szükség. Ennyi. Felmentem, na, srácok erről van szó, ki akar menni dolgozni. Már ugye rögtön volt jelentkező. Telefon, gyertek, megvan az ember.

– És akkor Ön vállalta, hogy összeszedi ezeknek a vállalkozóknak az embereket?

– Igen.

– Ezek a vállalkozók, akik telefonáltak, honnan ismerték magát? Honnan tudták, hogy magát kell felhívni ahhoz, hogy emberük legyen?

– A kisebbségi önkormányzatokon keresztül. Mer’ olyan kapcsolataink voltak. Annyira kiépítettük. Például, napi kapcsolatban állt a [több különböző településeken megválasztott] kisebbségi önkormányzat, mert akkor ez a kubikmunka volt, internetfektetés, meg telefonhálózatának a kiépítése ugye, oszt, akkor az embereket így szedtük össze.

– És akkor ezek cigány vállalkozók voltak?

– Igen.

– Egy-egy vállalkozó hány embert vitt el egy ilyen munkára?

– Attól függ, milyen beruházás. Volt, amikor húsz embert. Vagy mikor egy nagy busszal jött és úgy vitte el. Például, amikor gazdaságba, szőlőmetszésre vagy egy betakarításra. Szóval, volt, hogy tele busszal.”

Interjúalanyunk ma már nyugdíjas, korábban a bányaiüzemnél dolgozott, ma pedig, mint kisebbségi önkormányzati képviselő, a többségi önkormányzatnál, azaz „a hivatalnál” képviseli a cigányok érdekeit (például közvetít problémás ügyekben, vagy igényléseket támogat), mivel vele könnyebben állnak szóba. E sokrétű tevékenység feltétele nem csupán a korábban a többségiekkel kialakított kapcsolat, hanem a támogató családi kötelékek megléte is: négy gyermeke közül kettőnek családi vállalkozása van az építőiparban és kereskedelemben, egy másik gyereke pedig külföldön él, és onnan támogatja az apját. Ő azért is van különleges pozícióban, mert bár maga oláh cigány, rokoni kapcsolatban áll a város magas presztízsű zenész cigányaival is. Kapcsolatainak köszönhetően átférhat az etnikai határokon, mind a magyar-cigány, mind az oláh cigány-zenész cigány határon.

Ugyanebben a városban a jelenlegi kisebbségi önkormányzatot egy tag kivételével a számában legkisebb roma csoport, a néhány családot számláló zenész cigányok alkotják. A városi politizálás tiszteletdíjjal jár, de nem ennek, hanem – ahogy azt fent bemutattuk – sokkal inkább más cigány vezetőikkel, és mindenekelőtt a városi vezetéssel és hivatalnokokkal ápoltnak van jelentősége, amely fontos kapcsolati tőkét jelent. A többségi intézményekkel kialakított, jó viszonyukat többek közt arra is felhasználják, hogy fenntartsák a helyi cigányságon belüli, privilegiált helyzetüket. Így például a közcélú munkát szervező önkormányzati cégnek tanácsot adnak azzal kapcsolatban, hogy kiket foglalkoztassanak:

„A mi fajtánk nem megy ki az utcára takarítani, közmunkát csinálni. De tudja a Munkaügyi Központ, hogy kit lehet kitenni az utcára.” (zenész cigány, kisebbségi önkormányzati képviselő)

A baranyai városban a cigány kisebbségi önkormányzat (CKÖ) vezetője a közösség szinte egyetlen, igazán vagyonos embere. Az ő személye erősen megosztja mind a helyi roma, mind a többségi társadalmat, de kikerülhetetlen figurája a helyi közéletnek és különösen a roma közösségnek. A cigány kisebbségi önkormányzat amiatt is erős ebben a városban, hogy a települési önkormányzat eléggé egyedi módon a CKÖ-nek delegálta a közmunka-programok koordinálását abban a városrészben, amelyben a belvárosi slum található, vagyis a kisebbségi önkormányzat, pontosabban annak vezetése vált a közmunkák, és ezzel a legális munkák kapuórává. Az elnök személye a roma közösség számára azért is megkerülhetetlen, mert sokrétű – építőipari, kereskedelmi, vendéglátóipari

– vállalkozásai révén sok embernek tud munkát biztosítani, s a kapcsolatai révén pedig alkalmi munkásokat közvetít a térségben zajló, nagyobb beruházások számára (autópálya építés, infrastrukturális beruházások stb.). Az ő esetében a leginkább egyértelmű és nyomon követhető, hogy miképp épül egymásra és támogatja egymást a politikai és gazdasági tőke: CKÖ elnökként közmunkának és egyéb (pályázati) pénzforrásoknak az ura, miközben helyi és regionális politikai kapcsolatai révén információkhoz, megrendelésekhez jut, valamint olcsó munkaerőt tud biztosítani.

SZINTÉN ZENÉSZ?

A borsodi város zenész cigányainak megélhetési stratégiájára is jellemző a „gyenge” kapcsolatok és az „erős” kötések egyidejű megléte (még-hozzá mind a linking, mind a bridging típust illetően). Hagyományosan kiemelt jelentőséggel bírnak a többségi magyarokhoz fűződő kapcsolataik, hiszen éttermi zenészként (a szocializmus évtizedeiben a férfiaknak szinte kizárólag ez volt a jövedelemforrásuk) megélhetésük a jó viszony meglététől függött. Többen még ma is zenélnek, de csak alkalmanként, és az elsődleges megélhetési forrást nem ez, hanem a különböző (kereskedelmi és építőipari) vállalkozások biztosítják, amelyeknek vagy tulajdonosai, vagy rokonai alapon az alkalmazottai. De ezekre is igaz, hogy akkor megy jól az üzlet, ha sikerül jó viszonyt kiépíteni a többnyire magyar megrendelőkkel, illetve vevőkkel. Mindeközben a zenész cigányok kapcsolatai más roma csoportokkal (legyenek azok akár oláh cigányok, vagy akár nem zenész romungrók) zártak. A többi cigányhoz távolságtartással, nem ritkán lenézéssel viszonyulnak, velük élő, funkcionális kapcsolatokat nem ápolnak. Saját, szűk csoportjuk viszont megtartó, támogató hálóként működik: vállalkozásokban rokonaikat foglalkoztatják, és ezzel biztosítják a szűk közösség tagjainak a megélhetést.

„Ők alkalmazzák a saját rokonaikat, a többi muzsikust vállalkozásaikban, leginkább az építőiparban, vagy az üzletben.” (oláh cigány férfi)

Konklúzióképp le kell szögeznünk, hogy a fenti példák szinte mind-egyikéből világít, hogy a „boldoguló”, vagyis jövedelmi szegénységgel nem jellemezhető cigányok esetében a kapcsolati tőke (a széles, kiterjedt, és az etnikai határokon túlnyúló kapcsolatokban gazdag, kapcsolati háló) kompenzálja az iskolázottsággal mérhető kulturális tőke szűkösségét, és hozzájárul az anyagi gazdagodáshoz. Ez az anyagi gazdagodás azonban sokszor csak arra elég, hogy egy nem túl stabil középosztályi helyzetet biztosítsanak maguknak, vagy még azt se (például az általunk helyi kisfőnököknek nevezettek esetében). Ráadásul, ha jövedelmi szempontból nem is, gyakran más dimenziókban még szegények a „boldogulók”, például ha nem tudják érdekeiket a helyi közéletben megjeleníteni, vagy gyermekeik iskolázottsága, a szülőkéhez hasonlóan, elmarad a mainstream iskolázottságától.

Összegzés

A szegények, vagy legalábbis a szegénység peremén élők megélhetésének és kapcsolati jellemzőinek összefüggéseit vizsgálva bemutattuk, hogy egy háztartás kapcsolati jellemzői és megélhetési módozatai szoros összefüggésben állnak egymással. Különösen igaz ez a cigányok esetében, akik a velük szemben érvényesülő, munkaerő-piaci diszkrimináció és a saját, gyenge érdekérvényesítésük miatt szinte kizárólag személyes referenciák segítségével juthatnak munkához. A rendszerváltást követő munkapiaci leépülés egyik legsúlyosabb tragédiája pontosan az, hogy a tradicionális kliens-patrónus szerepből az ipari foglalkoztatás kiterjedése során kimozdított roma-nem roma viszonyrendszert űr követte. Ezzel nem azt mondjuk, hogy a feudális jellegű alá-fölé rendeltségi viszonyokon alapuló kapcsolatok, vagy akár a szocializmusra jellemző, többség-kisebbség viszony idális lett volna. Csupán azt állítjuk, hogy a roma foglalkoztatás elképesztő mélységekbe zuhanásával egy időben beszűkültek azok a terek, amelyekben roma és nem roma találkozhatott, együttműködhetett egymással, és amelyek kapcsán a cigány emberek olyan társadalmi kapcsolatokra – gyenge kötésekre – tehetek szert, amelyek elősegíthették a társadalmi mobilitásukat, de legalábbis korlátok között tartották a társadalmi kirekesztődés mértékét. Ez a folyamat kutatásunkban jól kitapintható volt, mindkét városban.

Tanulmányozva a helyi viszonyok közt elfogadható életszínvonalon élő, kicsiny számú cigány család történetét, láthatjuk, hogy etnikai hovatartozásuktól, régiótól és településtől függetlenül a „gyenge”, általában inter-etnikai kapcsolatban és a megtartó, „erős” kötésekben egyaránt gazdag kapcsolati háló jellemzi őket. Azok a háztartások teremtenek elő viszonylag stabil megélhetést, amelyekben egyaránt léteznek *szoros rokon* támogató kapcsolatok (amelyek akár krízis-helyzetben, vagy akár a nagyfokú mobilitás érdekében mozgósíthatóak), és *lazább, de még mindig fontos* (a legális, vagy fekete munka piacához kötő, üzleti lehetőségekhez vagy megrendelésekhez vezető, valamint a helyi döntéshozó testületekhez, intézményekhez bejárást biztosító) kapcsolatok, ismeretségek. A különböző kapcsolati típusok együttes megléte teszi tehát lehetővé egy-egy roma család számára a társadalmi felemelkedést, de legalábbis a társadalmi lecsúszás elkerülését. Önmagában azonban egyik kapcsolattípus sem bizonyul elég-séges támasznak ahhoz, hogy a család hatékonyan küzdjön a szegénység ellen.

Nem tudjuk, és ez a kutatás nem is képes vizsgálni azt, hogy mindez – nevezetesen, hogy a különböző kapcsolati típusok kölcsönösen erősítik egymást – vajon a romákra jellemző megfigyelés, vagy etnikai hovatartozástól függetlenül érvényes a szegénységben élőkre, esetleg etnikai identitástól és szociális helyzettől független jelenség.

A borsodi település esetében láttuk, hogy a városban való letelepedés időpontja is fontos meghatározója annak, hogy milyen kapcsolati tőkével rendelkezik egy-egy család, és ettől nem függetlenül annak, hogy milyen módon és minőségben tudja a megélhetését biztosítani. Azok a családok bizonyultak a legsikeresebbnek az elszegényedés elleni küzdelemben, amelyeknek már a felmenői is a településen éltek a szocializmus előtt, és azok voltak a legrosszabb helyzetben, akik a közelmúltban költöztek a

városba (gyakran valamilyen korábbi adósság elől menekülve). Ellenpéldát ugyan mindkét oldalon találhatnánk, mégis látható, hogy a cigányok tömegeit alkotó ipari munkások, akik a hetvenes, nyolcvanas években nehézipari állások reményében hagyták el cigány közösségeiket, sokkal inkább ki voltak téve a rendszerváltást követő gazdasági és munkapiaci hanyatlásnak, mint azok, akik generációk óta az adott településen éltek.

A szegény roma családok kapcsolati jellemzőiről még egy fontos megfigyelést tettünk: azok, akiknek leépülnek a kapcsolatai, előbb a gyenge, majd az erős kötések, a szegények társadalmán belül is kirekesztetté válnak. Hiába élnek rokonaik akár ugyanazon a településen vagy településrészen, gyakran kirekesztődnek a legelemibb interperszonális támogatási formákból is. A folyamat irányát nem tudtuk rekonstruálni: nem látni, hogy vajon az anyagi szegénység és tartós munkapiaci kirekesztődés vezet-e olyan anyagi krízishez, amelyben még a legközelebbi rokonok sem igen tudnak-akarnak segíteni, vagy éppen a legszorosabb – „bonding” – típusú kapcsolatok felolvadása vezet-e a tartós kirekesztődéshez. Az mindenesetre tisztán látható, hogy a szegénység egy bizonyos foka mellett a családi kapcsolatok sem jelentenek biztonságot. Az erős kötéseknek ott nincs megtartó erejük, ahol a nagycsaládban a nukleáris családok többségének már nincs miből megélnie, ahol a családban megtermelt összjövedelem olyan kevés, hogy ha az egyenletesen oszlana el, akkor senkinek sem lenne elég a legalapvetőbb dolgokra sem. Itt a nagycsalád már nem tudja megvédeni tagjait a lecsúszástól. Ők válnak a szegények között is kirekesztetté. A kapcsolati háló újjáépítésére vajmi kevés lehetőségük van az ilyen helyzetben élőknek. A folyamat tehát meglehetősen egyirányúnak tűnik, és gyanítható, hogy a következő generációra is átöröklődik. Evidens módon ezen családok körében a leggyakoribb, hogy tartósan és kilátástalanul eladósodnak egy uzsorásnál, hiszen az ilyen csalásoknak már végképp nincs kihez fordulniuk, amikor már az elemi szükségleteikre sem jut pénz.

A kapcsolati háló és foglalkoztatottság viszonyát vizsgálva egyértelmű, hogy nem csupán a keveseknek meglévő állandó, bejelentett állás, hanem a tömegek megélhetését biztosító alkalmi munkák milyensége és jövedelmezősége is nagy mértékben a kapcsolati háló nagyságának és jellegének függvénye: azoknak van esélyük hozzáférni az alkalmi munkák legjobban jövedelmező és kiszámítható típusaihoz (rendszeres felújítási szakmunkák, építkezések, sofőri munka stb.), akiknek az adott közösségből és etnikumból kinyúló kapcsolataik vannak. Ilyenekkel leginkább az idősebb szakmunkások rendelkeznek, akik még dolgoztak a szocialista ipar üzemében. A kedvezőtlenebb alkalmi munkákhoz (nagy beruházásban készülő építkezések, idény-jellegű mezőgazdasági munkák) is kellenek kapcsolatok, de azok nem ennyire bejáratott és bizalmi alapon működnek, elég ismerni a vállalkozók és a munkavállalók között közvetítő toborzókat.

A kapcsolati hálók etnikai dimenzióban végzett elemzése kapcsán láttuk, hogy a különböző tradíciójú és eltérő területeken és időben letelepedett, roma csoportok meglehetősen eltérő adaptációs stratégiával jellemezhetőek, és kapcsolati jellemzőik is gyökeresen eltérhetnek egymástól. Ugyanakkor a legtöbb roma megkérdezett nem rendelkezik erős identitással, nem vallja magát valamely alcsoporthoz tartozónak, legfel-

jebb általánosságban cigánynak. Az ő kapcsolati hálójukat leginkább a családtörténetük és személyes foglalkoztatási helyzetük, illetve történetük, valamint lakóhelyük (integrált, szegregált – város peremén vagy a központjában él) – összességében tehát társadalmi státusuk – határozza meg. Az ő esetükben tehát az általánosságokon túl semmi specifikus nem mondható.

Ezzel szemben az általunk vizsgált, tradicionális oláh cigány közösségben élők sajátos kapcsolati jellemzőkkel bírnak. Itt a háztartások kapcsolati hálózatát az erős és zárt rokoni-családi kapcsolatok jellemzik, amelyeket a megélhetést jelentő üzleti tevékenységekben is intenzíven használnak. Mobilitásukat, azt, ahogyan az „üzlet után mennek”, egyértelműen a területileg nagyon kiterjedt gyenge kötések tudatos ápolása, fenntartása biztosítja. Ezek a kapcsolatok területi, sőt országhatárokon is átnyúlnak. Mindeközben nem rendelkeznek a hivatalokhoz vezető kapcsolatokkal.

A borsodi város zenész cigányainak kapcsolathálózatára jellemző, hogy gyenge kötések átnyúlnak az etnikumuk határain. Az ő megélhetésüket ugyanis hagyományosan a többségi magyarokkal fenntartott jó kapcsolataik alapozták meg – ez volt a biztosítéka annak, hogy hívták őket házhoz, vendéglátásba zenélni. Igaz, mára végletesen beszűkültek a zenélés adta megélhetési lehetőségek, kapcsolati hálójuk azonban továbbra is sokkal inkább a többségi magyarok felé nyitott, mintsem az egyéb roma csoportok irányában.

Az általunk vizsgált beás cigányok kapcsolati hálózatát (pontosabban annak hiányát) az határozza meg, hogy néhány kivételtől eltekintve a belvárosi slumban vagy a város peremén található etnikai zárványokban élnek. Ők nem tudták fenntartani és kapcsolati tőkévé konvertálni a korábban, a bányában végzett munka során kialakult, az etnikumon túlnyúló kapcsolataikat, és ez megélhetési lehetőségeik szempontjából a mai napig meghatározó tényezőnek bizonyult.

Számos megállapítás mellett azonban tanulmányunk sok fontos kérdésre nem ad választ. Nem tudjuk szétválogatni a megélhetési viszonyok és kapcsolatok ok-okozati összefüggéseit: vajon a kapcsolatok beszűkülése a következménye vagy a kiváltója a munkapiaci kirekesztődésnek és elszegényedésnek. Arra sem tudunk választ adni, hogy vajon a hasonló életkörülmények között élő nem roma népesség hasonló kapcsolati jellemzőkkel bír-e. További kérdés, hogy a település mérete vajon mennyiben módosít azon a képen, amelyet cikkünkben felvázoltunk: valószínűleg sokat. Nem tudjuk – csak sejtjük –, hogy a két település közötti különbségek mennyiben véletlenszerűek, és mennyiben köthetőek az adott régió társadalom- és gazdaságtörténeti jellemzőihez, esetleg a közösség sajátosságaihoz. Más településeken végzett vizsgálatok alapján sejthetjük, hogy egy-egy régió társadalomtörténeti jellegzetességei, illetve a többségi-kisebbségi kapcsolatok helyi történetei nagyon komoly jelentőséggel bírnak a kapcsolati hálók és boldogulási lehetőségek szempontjából.

Irodalom

- Albert, F., Dávid, B. 2006. *A kapcsolati tőke dimenziói etnikai metszetben*. In Társadalmi Riport 2006. Budapest Társi
- Anderson, E. 1976. *A Place on the Corner*. University of Chicago Press, Chicago
- Barth, F. 1969. *Ethnic Groups and Boundaries; The Social Organization of Culture Difference*. Little, Brown and CO. , London UK.
- Bourdieu, P. 1997. *The Forms of Capital*, in: A. Halsey, H. Lauder, P. Brown & A. Stuart Wells (Eds.) *Education: Culture, Economy and Society*, Oxford: Oxford University Press.
- Dávid B. 2010. *Társas kapcsolatok – a kirekesztődés dimenziói*. In Kóczé (szerk.) *Nehéz sorsú asszonyok feketén fehéren*. Roma nők munkaerő-piaci és megélhetési lehetőségei két kistérségben. MTA ENKI, Budapest.
- Dudwick, N. – Kuehnast, E. 2002. *Better a Hundred Friends than a Hundred Rubles? Social Networks in Transition*. World Bank Economists' Forum, II.: 51–88.
- Dudwick, N. – Gomart, E. – Marc, A. 2003. *When Things Fall Apart: The Study of Poverty in the Former Soviet Union 1993–1999*. Washington D.C.: World Bank. www.worldbank.org
- Durst Judit 2002. „Innen az ember jobb, hogyha meg is szabadul” – Megélhetési stratégiák egy kisfalusi cigány közösségben. *Esély* 2002/4
- Fleck Gábor, Orsós János, Virág Tünde 1999. *Élet a Bodza utcában...* In: A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság (szerk.): Kemény István, Osiris–MTA KI
- Golding, J. M., Baezconde-Garbanati, L. A. 1990. *Ethnicity, culture and social resources*. *American Journal of Community Psychology* 18, pp. 465–486.
- Granovetter, M. S. 1973. *The strength of weak ties*. *American Journal of Sociology*, Vol. 78. No. 6. 1360–1380. o.
- Havas, Gábor 1982. *Foglalkozási stratégiák különböző cigány közösségekben*. In Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok*. Művelődéskutató Intézet, Budapest, 181–202.
- Keefe S.E., Padilla, A. M., Carlos, M. L. 1979. *The Mexican-American extended family as an emotional support system*. In *Human Organizations*, 38, 966–978.
- Kertesi Gábor, Kézdi Gábor 2010. *Szegregáció az általános iskolákban. Számítások a 2006. évi országos kompetenciamérés adatain*. In: Fazekas, Lovász, Telegdy (eds.) *Munkaerő-piaci Tükör 2009*. Budapest, MTA KTI
- Medicine, B. 1981. *American Indian family: cultural change and adaptive strategies*. *Journal of Ethnic Studies*. 8 pp. 13–23
- Messing, Vera 2006. *Lyukakból szőtt háló. Háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények körében*. *Szociológiai Szemle* 2006/2
- Messing Vera, Molnár Emília 2008. „...több odafigyelés kellett volna”. *A roma gyerekek iskolai sikerességének korlátairól*. *Esély* 2008/4
- Messing Vera, Molnár Emília 2010. *Szegény családok megélhetési stratégiái regionális és etnikai metszetekben*. Az OTKA 67898 számú kutatásának kutatási zárójelentése.
- Messing Vera, Molnár Emília 2011. *Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái*. *Esély* 2011/1
- Messing, Vera, Neményi, Mária, Szalai, Júlia 2010. *„Ethnic Differences in Education in Hungary: Survey Report” EDUMIGROM Survey Studies*, Budapest: Central European University, Center for Policy Studies. www.edumigrom.eu
- Narayan, D. 1999. *Bonds and Bridges: Social Capital and Poverty*. Policy Research Working Paper 2167. World Bank.
- Portes, A. 1998. *Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology* *Annual Review of Sociology* (24)1–24.
- Portes, A., Landolt, P. 1996. *The downside of social capital* *The American Prospect* (26) May–June pp. 18–21, 94.

A szociális szféra kapcsolathálózati megközelítésben

- Putnam, R. 2000. *Bowling Alone – The Collapse and Revival of American Community* New York: Simon & Schuster.
- Rose, R. 1998. *Getting Things Done in an Anti-Modern Society: Social Capital Network in Russia. Social Capital Initiative*. Working Paper 15. World Bank. www.worldbank.org
- Sik Endre 2003. *Migráció – burokbán*. MTA doktori disszertáció. Budapest–Delmenhorst
- Stack, Carol 1974. *All our kin*. Basic Books, NY
- Stewart, Michael S. 1994: *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és a közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. T-Twins Kiadó – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány, Budapest.
- Stewart, Michael S. 2001: Depriváció, romák és „underclass”. *Beszélő* (7–8): 82–94.
- Szalai Júlia 2007: Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl) elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon. Osiris Kiadó. Budapest
- Virág Tünde 2008: *Változó gazdasági-társadalmi kapcsolatok egy cigányok lakta faluban*. Szociológiai Szemle 2008/1
- Virág Tünde 2011: „Mi tudjuk, hogy jutottunk a putriból egyetemre” www.community.hu
- Woolcock, M.. 2001. *The place of social capital in Understanding Social and Economic Outcomes*. ISUMA Canadian Journal of Policy Research 2 (1) 11–17.